

насильницьких дій по відношенню до німецьких військових, непідкорення службовцям гетьманської адміністрації, зберігання зброї, спекуляція, посягання на життя посадових осіб, військовослужбовців та цивільних громадян.

Згодом Німеччина та Австро-Угорщина ввели в дію закони про військово-польові суди. Ці суди були засновані ще в 1890 р. і їм підлягали справи громадян держав, з якими вони знаходилися у стані війни.

З моменту окупації німецько - австрійські війська вживали всіх заходів для обеззброєння селян, використовуючи найжорстокіші методи. Так, командир 25 австрійського корпусу, дислокованого в місті Вінниці, на початку травня 1918 р. оголосив про необхідність цивільному населенню здати вогнепальну та холодну зброю. Невиконання цього наказу передбачало смертну кару, яка, до речі, була ліквідована 4 Універсалом Центральної Ради і гетьманським урядом не відновлювалась. Незважаючи на це, громадяни не поспішали здавати зброю, і тому окупаційні війська здійснювали постійні рейди, мета яких полягала в примусовому вилученні зброї. Спільні заходи української влади та окупаційних військ дали позитивні результати і в населення була вилучена значна кількість зброї.¹²

Німецькі та австро-угорські війська брали також активну участь в арештах громадян України. Для того, щоб припинити стихійність цих процесів, Рада Міністрів уклала угоду з вищим командуванням окупаційних військ про арешт українських громадян. Згідно з нею, за правопорушення кримінального характеру, суспільна шкідливість яких була незначна, право арешту належало українським правоохоронним органам. Коли ж діяння громадян попадали під ознаку державних злочинів (диверсії, посягання на життя вищих посадових осіб тощо), тоді до арештів залучались військовослужбовці дислокованих на території України військових частин Німеччини та Австро-Угорщини.

Зміна зовнішньополітичної ситуації та загострення внутрішніх суперечностей в українському суспільстві примусило керівництво Німеччини та Австро - Угорщини прийняти рішення про виведення в кінці 1918 р. військ з України.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Крах германской оккупации на Украине. По документам оккупантов.-М., 1936. - С.21.; 2. Рафсс М. Два года революции на Украине.-М., 1920.- С.70.; 3. Освободительная война украинского народа против немецких оккупантов: Документы и материалы.-К.» 1937.-С. 16.. 4.Марков С. Отечественная война украинского народа против германских оккупантов в 1918 году.- М., 1937. Т.1.- С.24. 5. Документы политики СССР.-М., 1937, т. 1.- С. 122.; 6. Раевский Н. Тысяча девятсот восемнадцатый год // Простор. - 1992.- №5.- С.71.; 7.Сумський С. Одиннадцять переворотів // Революція на Україні. По мемуарам белых.- М.-Л., Репринтное воспроизведение издания, 1930.-С.106.; 8. ЦДАВО України - Ф. 2207.- Оп.1.- Спр. 1618 - Арк. 1-25; 9. Там само; 10. Известия союза промышленности, торговли и финансов.- 1918.- №4.; 11.ЦДАВО України.-Ф.2207.-Оп.1.-Спр.308.-Арк. 113.;12. Поділля.- 1918.- 10 травня.

В.П.Воловик, Ю.А.Зінько

ОСТАННІ ПОДІЇ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ 1917-1920 Р.Р.

Завершення національно-демократичної революції в Україні 1917-1920 рр. в основному збігається із закінченням громадянської війни на території всієї колишньої Російської імперії. Правда, деякі історики дотримувалися думки, що Українська революція закінчилася у 1919 р., а інші відносили її кінець до 1921 і навіть 1922 р. Однак після певних дискусій та аргументованих доказів переважна більшість дослідників цього періоду зупинилися на 1920р., як на кінцевому терміні закінчення революції. Ось чому є підстави вважати драматичні події листопада 1920 року, що розгорнулися в Подільській

та Волинській губерніях, заключним актом Української революції.

12 жовтня 1920 р. в м. Рига було підписано між РСФРР і УСРР, з одного боку, та Польщею, з іншого боку, угоду про перемир'я і попередні умови миру. За нею угодами до Польщі відходили землі Західної України та Західної Білорусії. Обидві сторони зобов'язалися не розпочинати і не підтримувати в майбутньому ніяких ворожих акцій одна проти одної. За умовами перемир'я воєнні дії могли тривати ще шість днів. При цьому застерігалось, що війська сторін тимчасово займатимуть територію, на якій вони опиняться в день закінчення війни, тобто 18 жовтня. Польське командування скористалося цим пунктом і своїми військами разом з українськими частинами на Південно-Західному фронті взяли під свій контроль значну територію Поділля й частково Волині. У деяких місцях їм вдалося просунутися на 70 кілометрів¹. На час припинення бойових дій вони вийшли на лінію, що проходила на схід від м. Старої Синяви через Ново-Костянтинів, Літин, Бар, Шаргород і далі вздовж течії р. Мурафи до м. Яруги на Дністрі². Таким чином, в їх руках опинилися Кам'янецький, Проскурівський, Ново-Ушицький, Летичівський і частини Могилівського, Вінницького та Літинського повітів. 25 жовтня польське командування через мирну делегацію в Бердичеві офіційно заявило, що воно знімає з себе будь-яку відповідальність за дії українських національних військових формувань і вважає, що лінія, яку займали польські війська на момент припинення воєнних дій, проходить через такі пункти: Летичів, Бережня, Вінківці, і далі по річці Калюсу до впадіння її в Дністер³. Таким чином, простір між вказаною лінією і лінією, на яку справді вийшли наступаючі війська, польська сторона фактично визнала територією української Директорії. На українські військові сили, зосереджені в цьому районі, та масові селянські повстання в УСРР покладалися останні надії тодішніх проводирів національно-демократичної революції. На кінець жовтня 1920 р. Армія С.Петлюри складалась із 40 тис. чоловік⁴. Тоді ж активізували бойові дії в тилу радянських військ повстанські загони Волинця, Лисиці, Заболотного та ін\

Варто згадати про ще одну групу збройних сил, що тут протистояли радянській армії. Це були загони російських (в основному козацьких) сил, що офіційно іменували себе 3-ю армією П.Врангеля (в Криму було сформовану 1-у та 2-у армії). Історія її формування маловідома. Ще в серпні 1920 р. делегація українського уряду відвідала П.Врангеля і домовилась про спільні дії проти Червоної армії. Врангелівське командування допомагало антибільшовицьким українським повстанським загонам⁶. Беручи на себе командування білогвардійськими військами в Криму, П.Врангель ставив за мету організувати широкий антирадянський фронт від північного Кавказу до Польщі. Саме з цією метою він організовує "Кубанську операцію", завданням якої було підняти кубанських, а потім і Донських козаків проти Радянської влади. Однак ця операція зазнала невдачі. Тому все більші надії П.М.Врангель покладав на свій далекий лівий фланг. Він добре розумів, що ізоляція в Криму (і навіть оволодіння північною Таврією) не дасть йому можливості довго протриматися. Про це генерал неодноразово із песимізмом згадує у своїх мемуарах⁷. Врангелівцям доводилося шукати нових джерел для поповнення особового складу армій. Вони були дуже обмежені й знаходилися не в країні, а за її межами - серед військових емігрантів. До них належали зокрема залишки частин генерала Шіллінга, які на чолі з генералом Бредовим відійшли з України в Польщу*. Не всі з цих частин були перекинуті в Крим. У зв'язку з цим П.Врангель у вересні 1920 р. запропонував сформувати із залишків загонів генералів Бредова, Булак-Булаховича і полковника Перемикіна 3-ю російську армію⁹. Відповідні переговори П.Врангель вів особисто з представниками польського й французького урядів у Криму, а також через своїх представників у Парижі та Варшаві. Незабаром польський уряд погодився на формування "російської" армії чисельністю у 80 тис. чоловік¹⁰. 3-я армія Врангеля не встигла повністю сформуватися. На жаль, із матеріалів, що їх мають у своєму розпорядженні автори даного доробку, не можна точно встановити кількісний склад цієї армії. І все-таки згадки в документах¹¹ і спогадах¹² про наявність у розпорядженні

російського командування кількох кавалерійських і піхотних дивізій (хоч і далеко не в повному складі), а також про чисельність окремих з них роблять ймовірним припущення, що "російська" армія нараховувала приблизно 10 тис. чоловік. Командувачем цієї армії був призначений Перемикін, якого П.Врангель згадує як полковника, а у спогадах учасників листопадової кампанії 1920 р. він фігурує вже як генерал. Загальні сили, що готувалися нанести удар по радянській армії, складали, таким чином, близько 50 тис. чоловік. С.Петлюра зробив своєю резиденцією м. Кам'янець-Подільський, а генерал Перемикін розмістив свій штаб в м. Проскурові.

»

їм протистояла 14-а радянська армія, командування якою перед початком бойових дій знову прийняв (після участі в розгромі основних сил П.Врангеля на Півдні України та в Криму) дуже популярний серед бійців і командирів І.П.Уборевич. До складу цієї армії увійшла 45-а дивізія під командуванням І.Е.Якіра з її ударною силою - окремою кавалерійською бригадою Г.І.Котовського, 41-а, 24-а і 60-а піхотні дивізії, а також 8-а дивізія Червоного козацтва та 17-а кавалерійська дивізія. Дві останні дивізії за наказом командуючого Південно-Західним фронтом від 26 жовтня 1920 р. були зведені в 1-й кінний корпус Червоного козацтва під командуванням В.М.Примакова¹³. У його розпорядження було передано Башкирську кавалерійську бригаду¹⁴. Про кількісний склад радянської армії прямих даних також немає, але в усякому разі вони дещо поступалися силам противника.

Із захоплених радянською розвідкою документів армії Директорії стало відомо, що на 11 листопада її командування планує великий наступ на Півночі Подільського плацдарму, метою якого є захоплення Вінниці та Жмеринки. Особливого значення надавалось оволодінню Жмеринкою, яка була важливим залізничним вузлом. Крім того, петлюрівське командування сподівалося з'єднатися з антирадянськими партизанськими загонами, що діяли за лінією фронту. Командування 41-ї армії вирішило випередити противника і почати наступ 10 листопада. З цією метою 45 дивізію було перекинуто із Вінниці в район, що на південь від Джурина. Зайняли вихідні позиції й інші частини радянських військ. На світанку 10 листопада вони перейшли в наступ на багатьох ділянках фронту. 45 дивізія в цей день збила з позицій дві стрілецьких дивізії Директорії та прорвала фронт у напрямку Чернівці - Муровані Курилівці. У ході цих боїв була фактично виведена з ладу одна з найкращих частин С.Петлюри - "залізна дивізія" \ захоплено близько 400 полонених, 6 гармат, 11 кулеметів, великий обоз¹⁵. Внаслідок цього прориву українська армія змушена була почати відхід по всьому фронту. Бої, що точилися 11 і 12 листопада в районі сіл Сугаки, Немирчі та станції Вендичани, а також у районі Копайгород - Котюжани, призвели до розгрому 4-ї, 6-ї та окремої кавалерійської дивізії С.Петлюри. За три дні наступу (з 10 по 13 листопада) частини радянської армії взяли в полон 1600 солдатів противника, захопили 14 гармат, 73 кулемети й інші трофеї¹⁶.

Радянські війська наступали й на інших ділянках фронту. Червоні козаки прорвали фронт у Могилів-Подільському напрямку. Тут потрапило в полон близько 1500 воїнів Директорії. Відчутного удару завдали радянські кіннотники й кавалерійським частинам генерала Фролова¹⁷. На півдні Подільської губернії, під Малою Яругою на Дністрі, частини 41-ї дивізії після напруженого бою 10 листопада вибили із позицій частини української армії і почали швидко просуватися вперед. 11 листопада на цій ділянці фронту перейшли у контрнаступ частини української армії й примусили відступати радянські війська. Але оперативно перекинута сюди кавалерійська бригада Кочубея зупинила цей контрнаступ і сама почала просуватися вперед. Українським військам довелося 12 листопада залишити Могилів-Подільський¹⁸, 13 листопада - Нову Ушицю²⁰, а на іншій ділянці - м.Бар²¹.

Більш успішними були дії військ Директорії та частин 3-ї армії Врангеля на Півночі Подільської губернії. Тут кавалерійська бригада білого генерала Яковлева, прорвавши фронт, захопила Літин і взяла курс на Вінницю. У район Деражня - Комарівці прибула ще одна російська дивізія під командуванням генерала Бобошка. Планувалось,

що вона оволодіє Жмеринкою. Але й ця наступальна операція була приречена на невдачу, хоч на певний момент була серйозною загрозою для більшовицьких військ.

13 листопада добірні козачі частини з дивізії Яковлева були вже за кілька кілометрів від Вінниці, біля с. Зарванці. Вінницю захищала Башкирська кавалерійська бригада. Але сили були нерівні. Генерал Яковлев вважав, що 14 листопада його дивізія штурмом візьме Вінницю і далі здійснить спустошливий рейд по тилах радянських військ. Та в цей час до Вінниці прибула 17 кавалерійська дивізія. Вночі вона обійшла місто через Стрижавку і вранці 14 листопада несподіваним ударом зім'яла позиції противника. Зав'язався запеклий бій, внаслідок якого козакам Яковлева довелося відійти.

Після перших невдач С.Петлюра і генерал Перемикін ще робили спроби вирвати ініціативу. 15 листопада в районі Бар - Ялтушків - Деражня об'єднані українсько-російські сили одержали наказ перейти у контрнаступ²². Щоб паралізувати цю операцію, кіннота 45-ї радянської дивізії завдала противникові сильного флангового удару в районі с. Галузинці, в результаті якого були деморалізовані, а потім спільними діями розгромлені піхотні й кавалерійські частини С.Петлюри та 1-а піхотна російська дивізія. Після цієї поразки значна частина бойового складу 3-ї армії П.Врангеля морально розкладається, її солдати (особливо ті, які були мобілізовані примусово), великими партіями здаються в полон²³. Значні сили української армії в цьому районі сковувала піхота 14 армії, а більш мобільні кінні сили (8 кавалерійська дивізія, бригада Г.І.Котовського, частини 60-ї дивізії) виходять на оперативний простір і швидко просуваються по західній частині Подільської губернії.

Наступаюча 41-а радянська дивізія настовхнула на запеклий опір частин армії С.Петлюри. Та 14 листопада цей опір був зламаний, а наступного дня кавалерійська бригада Кочубея оволоділа містом Дунаївці²⁴. Під ударами радянських військ українська армія повинна була 16 листопада залишити колишній губернський центр - місто Кам'янець-Подільський²⁵, а разом з ним і значні матеріальні цінності: військові обози, кухні, автомобілі, автомайстерні, близько 200 залізничних вагонів²⁶. Південне угруповання армії Директорії практично перестало існувати, і 41-а дивізія тепер перекидалася до центру Поділля, щоб допомогти там частинам радянських військ в їх боротьбі з національними формуваннями. З цією метою дивізія, просуваючись на захід і північний захід, зайняла місто Городок і надвечір 19 листопада вийшла на лінію Кузьмин-Новоселки - Лісоводи - Кутківці - Чемерівці - Кугайці - Лянцкорунь²⁷. Надалі частини 41-ї дивізії рухаються до Волочиська, допомагаючи іншим радянським військам, що вели бої з українською армією. Тут, у центрі, головним об'єктом наступу 14-ї армії був Проскурів. В авангарді радянських військ йшла бригада Г.І.Котовського. 17 листопада ця бригада разом із 135-ою бригадою 45-ї дивізії після запеклого бою зайняла села Колибань (за кілька кілометрів на південний захід від Проскурова), Баламутівку та Казимирівку. Саме біля Казимирівки відбувся кровопролитний бій. Тут перестав існувати 1-й Кавказький зведений кавалерійський полк 1-ї російської дивізії. Значна частина його загинула, інша потрапила в полон. Попереду був Проскурів. Тут зосередились найбільш боєздатні частини армії С.Петлюри і ще вцілілі частини 3-ї армії П.Врангеля. У ніч на 8 листопада 1920р. почалися бої за Проскурів. Українські війська, що обороняли місто, чинили героїчний опір противникові. Стійко трималися й російські козачі частини. Захисники Проскурова були добре озброєні. Однак після запеклих боїв їм довелося залишити місто. Падіння Проскурова деморалізувало весь фронт української армії. В той же час радянські війська продовжували розвивати наступ по лінії Проскурів - Чорний Острів і 20 листопада оволоділи останнім²⁸.

21 листопада увечері ударна група військ 14-ї армії зосередилася для остаточної операції по ліквідації противника. У цей час стало відомо, що польський уряд погодився пропустити війська Директорії та залишки 3-ї армії П.Врангеля на територію своєї держави за ріку Збруч. Місцем переправи був призначений прикордонний пункт - місто Волочиськ. Симон Петлюра, що перебував на кордоні уже кілька днів, зробив все

можливе, щоб через Збруч переправилося якомога більше бійців його армії. Це були героїчні зусилля командування і добровольців, що повинні були стримувати наступ радянських військ. Віддавши останні розпорядження, С.Петлюра разом із своїм урядом виїхав до Польщі²⁹. Повністю здійснити план евакуації військ за Збруч не вдалося через енергійні дії радянських військ. Вранці 22 листопада бригада Г.І.Котовського форсованим маршем вийшла із села Вокіївки, що недалеко від Чорного Острова на Волочиськ. Сюди ж рушили і частини 1-го кавалерійського корпусу Червоного козацтва. Зламавши опір військ, що прикривали переправу через річку Збруч на лінії»Гарнишівка - Янушівці, бригада Г.І.Котовського 22 листопада надвечір увірвалася до Волочиська. Останні п'ять верст перед містом вони пройшли галопом, зазнаючи величезних втрат, під шквальним артилерійським і кулеметним вогнем. Відрізані від переправи, воїни С.Петлюри потратили в полон. На українському березі Збруча залишилося два бронепотяги, 8 гармат, 120 кулеметів, 3 ешелони з паровозами, велика кількість гвинтівок, гранат, багато обозів³⁰.

Волочиською операцією завершується останній акт Української національно-демократичної революції. Правда, за своїми масштабами й методами він був мало схожий на революційні події 1918-1919рр. Листопадові бої 1920р. швидше можна назвати агонією революції. Але й відірвати зовсім від усього революційного процесу 1917-1920 рр. ці трагічні, й в той же час героїчні, події, коли приречені на поразку патріоти билися до кінця, було б несправедливо.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Центральний державний архів радянської армії Російської Федерації (далі - ЦДАРА РФ). - Ф. 1421. - Оп.2. - Спр. 101. - Арк. 1-2; 2. Там само. - Ф. 102. - Оп.1. - Спр.171. - Арк.174; 3. Там само. - Ф. 1499. - Оп. 1. - Спр. 119. - Арк.22-23зв.; 4. Дубинський І., Шевчук Г. Червоне козацтво. - К., 1961 - С. 141; 5. Державний архів Вінницької області (далі - ДАВО). - Ф.Р 2625. - Оп.2. - Спр. 109. - Арк. 137-148; 6. Белое дело. - Т. VI. - Берлін. 1928. - С. 178.; 7. Там само. - С.85.; 8. Там само. - С. 117.; 9. Там само. - С. 179.; 10. Там само. - С. 180.; 11. ЦДАРА РФ. - Ф.1499. - Оп. 1. - Спр. 119. - Арк.35-38, — Ф. 1402. - Оп. 1. - Спр. 181. - Арк.2-6, — Ф.102. - Оп.1. - Спр.246. - Арк.224; 12. История 45-ой Волынской Краснознаменной Стрелковой дивизии. - К., 1929. - Т.І. - С.280-291; 13. Дубинський І., Шевчук Г. Вказана праця. - С.141.; 14. Там само. - С.142.; 15. Котовский Г.И. Документы и материалы. - Кишенёв, 1956. - С.249.; 16. Там само. - С.264.; 17. Дубинський І., Шевчук Г. Вказана праця. - С. 143.; 18. ЦДАРА РФ. - Ф. 1402. - Оп.1. - Спр. 182. - Арк.2; 19. Там само. - Арк.3; 20. Там само. - Арк.4; 21. Там само. - Ф. 1499. - Оп. 1. - Спр. 119. - Арк.32; 22. История 45-ой Волынской Краснознаменной Стрелковой дивизии. - Т.1, - С.282; 23. Котовский Г.И. Документы и материалы. - С. 265; 24. ЦДАРА РФ. - Ф.1402. - Оп.1. - Спр. 181 - Арк.4.; 25. Там само.: 26. Там само. - Арк.5; 27. Там само; 28. Там само. - Ф. 1499. - Оп. 1. - Спр. 119. - Арк.37зв.; 29. Котовский Г.И. Документы и материалы. - С.273; 30. Там само. - С.270.

О.І. Яременко

СТАНОВЛЕННЯ ДЕРЖАВНИХ КОРДОНІВ УКРАЇНИ В 1917-1918 РОКАХ

Розпад Російської імперії на декілька державних утворень в 1917 році сприяв постановці питання про кордони новостворених держав. Неминучість цього процесу ще в 1913 році передбачали німецькі політики. Готуючись до війни, вони всебічно аналізували стан справ в Росії. Зокрема німецька газета "Берлінер Тагеблат" писала: "Поляки, українці, фіни, румуни, шведи є росіянами примусово. З ними поводяться, як з громадянами другого гатунку. У майбутньому це призведе до краху нинішньої системи"¹. Це передбачення здійснилось, але варіант відокремлення Польщі і Фінляндії від Росії значно відрізнявся від українського. Перебуваючи в складі Росії, Польща і Фінляндія управлялись за окремою схемою на чітко визначеній території, а Україна була поділена на губернії і управлялась за правилами, які діяли на корінних російських територіях. В результаті цього надання суверенітету Польщі і Фінляндії пройшло майже без ускладнень в теоретичному і практичному аспектах, в той час як Україна, право якої на державність не визнавалось з боку колишньої метрополії, змушена була відвойовувати свою незалежність.